УДК 82. 09. (477)

В. Яременко, канд. філол. наук, доц.,
Хмельницький національний університет

ДОДАТКОВІ КОМЕНТАРІ ІСТОРІОСОФСЬКОГО СПРЯМУВАННЯ ДО ТВОРУ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА "ЗАСТУПИЛА ЧОРНА ХМАРА ТА БІЛУЮ ХМАРУ…"

У статті продовжується дослідження історичних аспектів поезії Тараса Шевченка "Заступила чорна хмара та білую хмару…" для глибшого розуміння цього твору та коментування його з урахуванням оцінки гетьмана Петра Дорошенка сучасною історіографією. Викладені положення допомагають вивченню актуальної проблеми історіософії Шевченка.

Ключові слова: *історіософія, Гетьманщина, Петро Дорошенко, Чигирин, історіографія, історична альтернатива, офірність.*

Ліро-епічний твір Тараса Шевченка "Заступила чорна хмара та білую хмару…", наближений до жанру історичної поеми малої форми, на сьогодні вже ретельно прокоментований [10; 11; 13; 29; 30]. А між тим, якщо брати історіософські аспекти цього твору та послуговуватися висновками сучасної української історіографії стосовно відбитої в ньому епохи, ще не все виявлено і наголошено. Це і є метою даної студії.

Шевченкова муза періоду вимушеної солдатчини час від часу заглядала в минуле, щоб за його допомогою з'ясувати чинники власного невольничого становища та невідрадного стану своєї улюбленої батьківщини. Уже в такій налаштованості простежується те, що можна назвати історіософською спрямованістю свідомості. Особливо це помітно в поезії "Заступила чорна хмара та білую хмару…". Цей твір свідчить про розмаїття джерел, які пригадував з пам'яті Шевченко в роботі над твором, аж до використання наявної в них лексики. Так встановлено, що старим "запорозьким братом" (рядок 14) називали гетьмана Петра Дорошенка козацький літописець Самійло Величко і кошовий отаман Сірко [10, 168], а "поповичем" (рядок 6) іменували гетьмана І. Самойловича в літописах Самовидця, Самійла Величка і такі автори перших курсів з історії України як Д. Бантиш-Каменський, О. Рігельман [13, 156] Перший, як і в творі Шевченка (рядки 65–68), повідомляв, що саме боярин Григорій Григорович Ромадановський (?–1682) керував московським військом під час чигиринських походів 1676–1678 років і водив військо в Чигирин зручним у військовому відношенні Ромодановським шляхом [13, 156, 158]. Мотив шляху, який постійно присутній у Шевченковій творчості [3, 149–161], у цьому творі має прямий історичний вимір. Доповню, що саме Ромодановський під час турецької облоги Чигирина, "діючи згідно із секретною

інструкцією не поспішав на виручку обложеним, а коли московсько-козацьке військо у першій половині серпня 1678 року все таки пробилося в околиці Чигирина, наказав оборонцям залишити замок, підпаливши всі дерев'яні будівлі і попередньо набивши порохом гармати" [32, 396]. Ю. Івакін переконав, що в Шевченковому описі останніх днів життя гетьмана Петра Дорошенка використана "загальна лірична настроєність" відповідної розповіді історика М. Маркевича, аж до текстуальних збігів: "тоскуя далеко от Украины", "в селе Ярополче" "кирпичная" ("змуровати"), "ежегодно" [13, 67–68]. Доповню: М. Маркевич вживає й епітет "неукротимый" (нескорений), який повторений у Шевченковій повісті "Наймичка" стосовно Дорошенка [30, 63]. Він дуже точний, бо гетьман навіть в козацькій державі юридично в сенсі протекції мав підпорядковуватися певному династичному правителю, а Дорошенко особливо випадав з цього ряду. Саме "непокірним" його вважала Варшава [25, 351]. Дослідники ще не звернули увагу й на наступні точні історичні штрихи. "Із Полісся шляхта лізе" (рядок 5) – бо саме там була велика концентрація представників цього соціального стану. Коли гетьман Дорошенко декларує намір складання клейнод, згадуються запорожці. Представники Запорозької Січі за звичаєвим правом завжди були першими легітимними представниками при зміні влад у Гетьманщині з часу обрання ними на Січі гетьмана Б. Хмельницького. Тому історики й констатують, що спершу Дорошенко вирішив зректися турецької протекції й присягнути цареві, але не перед Г. Ромодановським та І. Самойловичем, а перед представником Запорожжя І. Сірком" [25, 352]. Про обставини цього присягання кошовий отаман І. Сірко в деталях повідомляв цареві [25, 472]. М. Костомаров обставини складання гетьманських повноважень уже перед І. Самойловичем і Г. Ромодановським описує так: "Дорошенко вийшов з духовенством, старшиною і народом з Чигирина і за три версти від міста, на річці Янчарці, склав булаву, прапор, бунчук і приніс присягу московському царю. Його спочатку помістили в Сосниці" [16, 184]. І в поемі читаємо: "Задзвонили у всі дзвони, / Гармата гримала. / У дві лави задніпрянці / З москалями стали / Аж на милю – меж лавами / Понесли клейноди […] / Положили ті клейноди / Попенкові в ноги / Іди, Петре, в Межигор'я / Молитися Богу. / Не пустили Дорошенка, / У рясі пізнали, / Закували у кайдани, / В Сосницю послали. / А з Сосниці в Ярополче / Віку доживати" (рядки 33–38, 41–50). Хоч факту спроби піти в Межигір'я не виявлено, але монаші інтенції й аспекти були. Про можливе спокутування гріхів у монастирі йдеться в листуванні Дорошенка з Сірком [10, 169]. Історик Т. Чухліб повідомляє, що гетьман протягом кількох років жив у Москві, де утримувався в одному з монастирів поблизу кремля [30, 411]. Є

відомості, що мати гетьмана "приняла монашество после его падения под именем Митродоры" [1, 143]. А акцентування на клейнодах посилюється таким важливим історичним фактом: пізніше, 17 жовтня 1676 року, їх тріумфально волочили вулицями Москви, склали до ніг царя на троні, а той звелів три дні виставляти на показ народові [32, 394].

Разом з тим, ще Я. Дзира звернув увагу: у створенні поеми автор міг спиратися на літературну, фольклорну й історіографічну традицію, але "виробив свої власні погляди на Дорошенка і Самойловича" [10, 159]. "У багатьох випадках, – наголошував вчений, – його погляди на історичні події та осіб розходилися з характеристиками тих джерел, що на них досі вказували дослідники і якими, безсумнівно, поет був знайомий" [11, 234]. Один із доказів такий: відомості про смерть і могилу Дорошенка в Яропольчому Шевченко міг взяти із історичних праць Д. Бантиш-Каменського і М. Маркевича, але не з "Історії русів", бо за нею гетьман помер у Сосниці, а за Величком – у Москві [13, 159]. Думаю, що й аналізований тут твір свідчить: Шевченко, якщо послуговуватися дефініціями істориків (О. Оглоблин, С. Плохій), сприймав "Історію русів" як політичний памфлет в історичній оболонці, "старшинську версію історії України" з метою "виторгу козацькій старшині найкращих умов в рамках Російської імперії, а не поза нею", і відповідно немає підстав стверджувати, що і він вважав її автором архієпископа Кониського [21, 90, 372, 386–387]. Думаю, що Шевченкове сприйняття й "Истории Малороссии" Д. Бантиш-Каменського не могло не корелюватися фактом її високої похвали самим імператором і наданням за неї авторові титулу статського радника [21, 373]. Крім того, в книзі-бо була вірнопіддансько-лакейська посвята зі словами: "Удостойте, всемилостивейший государь, блогосклонного воззрения историю народа верного, храброго, продолжающего благоденствовать под мудрым правлениям вашим" [2, 21–22]. Застереження оцієї тривалої історичної орієнтації української старшини на царя міститься, наприклад, в поезії "Осія. Глава XIV. Подражаніе": "Ви, – скажи, зробили, / Руками скверними створили / Свою надію; й речете, / Що цар наш Бог, і цар надія, / І нагодує і огріє / Вдову і сирот" (рядки 56–61).

Вимагає уточнення й загальний історичний план поеми. Називають анахронізмами те, що в її зачині автор зображує історичні події "в одній часовій площині"(29, 703), або констатують непослідовність історичних подій і зміщеність їх у часі [13, 155]. Але точніше буде сказати, що на початку автор поетичними засобами створює узагальнену картину політичного становища України на 60-80-і роки XVIII ст. в спосіб називання тих сил (13, 155), що боролися за оволодіння Україною (Польща, Московія, Туреччина), нагадує про

інспіроване ними двовладдя в посталій козацькій державі Гетьманщині (Війську Запорозькому) та її розполовинення по Дніпру. Ті сили були ним увиразнені ще в творах, пов'язаних із Хмельниччиною [33, 100–114]. "Долго и упорно народ боролся за внешнюю независимость и внутреннюю равноправность. Но Польша и Московия, видя, что ни тот ни другой отдельно не справятся с упрямым народом, решились разорвать Украйну на две половины" – писав М. Костомаров, і називав Андрусівське перемир'я 1667 року (Дорошенко хотів перешкодити його підписанню) і "Вічний мир" 1686 року "сатанинським разделением народа" [17, 378)]. Також початок твору з урахуванням всього контексту явно призначений нагадати читачеві про союз гетьмана з турецьким султаном і невдалий для Війська Запорозького кінцевий результат їхніх спільних дій проти Варшави. Нині історики виділяють це як "турецьку альтернативу" [32, 390]. Взагалі в аналізованому творі чи не найвиразніше проявилася творча здатність Шевченка панорамного зображення історичного процесу за допомогою лише одного або кількох фактологічних реперів. Тут таким репером є складання Дорошенком гетьманської булави (рядки 12–44), а далі історична картина домальовується за допомогою просторової подачі, в якій на першому плані для передачі історичного змісту вже символіка та ономастичні означення.

Композиційно поема дійсно ділиться на три фрагменти, але чи доцільно називати їх "часовими" і другу частину твору однозначно вважати хронологічним продовженням ситуації 1676 року – "після поразки Дорошенка" [29, 703]. Ю. Івакін висловлюється не точно, коли вважає, що у творі можна прочитати про турецько-татарське військо, яке нібито стояло під Чигирином 1676 року, а згадка про Чарнецького не обумовлена ідейно-художнім задумом твору [13, 157]. Мовиться-бо про руйнування Чигирина взагалі ("Виглянуло над Чигрином / Сонце із-за хмари" – рядки 53–54) і є вказівка на втрату Правобережжя: "Пішли собі з поповичем / Шляхом Ромоданом" (рядки 66–68), який знаходився на Лівобережжі. Цим символічним відходом всіх сил від поруйнованого Чигирина автор означує і констатує історичний факт: перетворення краю на так звану "Пустку". За Бахчисарайським перемир'ям між Москвою і Османською імперією 1881 року і пізнішим "Вічним миром" між Московією і Польщею 1686 року територія південніше від Києва між Дніпром і Бугом мала залишатися нічиєю та незаселеною, і навіть ходили чутки про подання королю голландського проекту реколонізації краю [32, 396]. "Отак наприкінці XVII ст. три великі держави розв'язали вузол суперечностей довкола ще недавно квітучої козацької Наддніпрянщини" [32, 397] – висновує сучасний історик Н. Яковенко. Вона ж перед тим звертає увагу, що

"оплакуючи знесення з лиця землі колиски козаччини, Самійло Величко у своєму літописі порівнює цю катастрофу з падінням Вавилона" [32, 393; 4, 245]. По суті в другій частині поеми відбито весь прихований біль Шевченка за вказані історичні перипетії стосовно його рідного козацького краю і всього періоду, названого в історії "Руїною". З цього погляду згадка про руйнування Стефаном Чарнецьким Суботова в 1664 році (рядки 57–64) сприймається як нагадування про стратегічну помилку засновника Гетьманщини Богдана Хмельницького (а, може, й для протиставлення йому Дорошенка) та яскравої демонстрації дій ще однієї з протиборчих сторін саме під козацькою столицею – руйнування навіть слідів пам'яті народу про своє минуле. Про намір "истребление памяти великого мужа" при викладі цього епізоду писав і Д. Бантиш-Каменський [2, 255; 12, 157–158]. Тим паче, що наступний, третій фрагмент поеми логічно продовжує таке трактування уже в умовах Російської імперії, бо в ньому за словами Р. Харчук, наголошується на забутті гетьмана, що вказує на "наскрізний у творчості Шевченка мотив втрати національної пам'яті" [29, 703]. Оте "потягли в свої улуси" (рядок 55), як і лексеми "запалили церкву Божу" (рядок 59), "гарненько спалили" (рядок 63), а особливо "мов добре зробили" (рядок 64) увиразнюють не лише потоптання християнських засад, а й безглуздість війни за територію, якою не скористалися. А контекстуально – це ще й вказівка на страх суміжних політичних правлінь перед "козацьким експериментом", уособленням якого були Чигирин і вся повстала країна. Адже не випадково у творі автор звертанням одушевляє столицю Гетьманщини: "А ти, Чигирине!" (рядок 12). За великим рахунком поема Шевченка – не тільки про гетьмана Петра Дорошенка, а й про падіння Чигирина, козацької держави на Правобережжі. Ба більше, в ній навіть прочитується історико-цивілізаційне протиставлення: "Заступила чорна хмара та білую хмару" – це символ того, що старе й віджиле перемогло нове і прогресивне.

Центральним історичним персонажем поеми виразно виступає гетьман Петро Дорошенко (1627–9.11.1698), що займав свою посаду в 1665–1676 роках. Я. Дзира звернув увагу, що є відомості про написання Шевченком твору про Дорошенка раніше. Це слова із листа Пилипа Корольова до Шевченка від 2 травня 1842 року: "Друкуй "Дорошенка" і все, що у тебе є" [19, 12]. Відповідно можна припустити, що постать гетьмана у творчості Шевченка була виношеною і добре осмисленою. У поемі Шевченко стосовно нього вживає епітети "славний", "великий", порівнює з "орлом приборканим" (рядки 69, 71, 76, 79). Але чи немає тут перебільшення, чи дійсно, як стверджує Є. Нахлік, Шевченко в неволі "після розвінчання гетьманства у позасланчому посланні "І

мертвим і живим…" – раптом вдається до романтичної ідеалізації козацьких гетьманів – Дорошенка, Наливайка" [20, 260]?. Для цього простежимо ті погляди, які висловлювали про Петра Дорошенко визначні українські історики. Вже Д. Бантиш-Каменський вживає вислів: "вредный для России, страшный для Польщи" [2, 353]. А ось думки, що міг чути поет від М. Костомарова (подаю уже за публікаціями 70-х рр. XIX ст.): "Постійною метою устремлінь Дорошенка було об'єднати Україну під єдиною владою і згуртувати козацькі сили"; всупереч умовлянням Москви після Андрусівського перемир'я Дорошенко стояв на тому, що він "нізащо не хоче бути під владою Польщі", а під протекторат царя "піде не інакше, як тоді, коли великий государ прийме під свою владу обидва боки Дніпра, не буде посилати воєвод, не буде порушувати козацьких прав, одне слово, щоб усе було так, як домовлялися у першому договорі, укладеному з Богданом Хмельницьким; інакше Дорошенко нізащо не хотів відмовитись від думки про підданство Туреччині"; гетьман "писав без кінця універсали, переконував малоросіян припинити усякі чвари і стати спільно на захист гинучої вітчизни"; "обставини поставили Дорошенка у трагічне становище: прагнучи, як і Хмельницький, своїй вітчизні цілості і самостійності і в той же час усвідомлюючи, що не можна обійтися без визнання над собою якогось владаря…" [16, 174, 178–179]. В. Антонович і В. Бец про гетьмана писали таке: "Несмотря на ошибки и неудачу, Дорошенко в ряду в ряду современных ему казацких предводителів представляет отрадное явление: не мелкий эгоизм, не стремление к наживе и личным выгодам руководит этим гетманом – он искренно радеет о благе родины, он среди самих трудних обстоятельств, с неимоверной энергией и постоянством борется, из-за него – он падает с достоинством и с сознанием исполненного долга" [1, 142]. "Був він чоловік великого духа, душею і тілом відданий визволенню України" [9, 341] – писав про гетьмана М. Грушевський. Сучасні історики теж наголошують на патріотичній і прогресивній мотивації дій гетьмана. В. Степанков констатує, що Дорошенко у внутрішній політиці, зокрема, тримав курс на "всебічну підтримку козацького типу господарства, що ґрунтувалося на приватній власності на землю, недопущення відновлення дореволюційної моделі соціально-економічних відносин (насамперед великого і середнього феодального землеволодіння, фільварково-панщинного господарства й кріпацтва), створення Київського патріархату". У зовнішній політиці він "прагнув добитися зміцнення суверенітету держави та приєднання до неї всіх українських земель" [27, 456]. Дослідники наводять заяву одного із сенаторів початку 1670 року про те, що прийняття турецької протекції Дорошенко розглядає "лише як ширму для виборення незалежності від Польщі й утворення удільної

держави на зразок Молдавії, Валахії чи Трансільванії" [24, 309]. В. Смолій і В. Степанков вважають, що саме зречення цього гетьмана знаменувало "завершення революційної боротьби українців", тобто революції XVII ст. [25, 352]. Історик Т. Чухліб зазначає, що "саме незалежна політика Дорошенка не допустила до практичного виконання умов Андрусівського перемир'я, згідно з яким Польща і Росія розділили козацьку державу" [30, 411]. Він звертає також увагу, що поетова оцінка Дорошенка саме як "нашого гетьмана в Ярополчі" (рядок 88) засвідчувала авторське прагнення "відділити минуле України від шовіністичної "общерусской" історії, насаджуваній тоді в імперії" [30, 411]. Наталя Яковенко повідомляє про благородні зусилля Дорошенка в об'єднанні "бідної України, милої отчизни нашої", утвердженні "князівства Руського", в ліквідації двовладдя, коли відбулося майже синхронне рішення козацьких рад на Правобережжі і Лівобережжі, щоб жити "з обох сторін Дніпра жителями в з'єднанні". Вона вказує що Дем'ян Многогрішний, повернувши розкол своєю нестійкістю, навіть уже в ранзі лівобережного гетьмана дозволяв собі неприховану симпатію щодо Дорошенка – на бенкетах пив за його здоров'я [32, 387, 389–390, 431–432].

Не можна погодитися із твердженням, що постать гетьмана Самойловича в інтерпретації Шевченка вкрита "паморокою", бо, мовляв, "письменник виявляє однобоке, не толерантне до нього ставлення у своїй поезії" [6, 134]. Науковці дійсно називають Самойловича людиною "розумною, гнучкою і дипломатичною" [32, 393]. Але Шевченків "дурний Самойлович" (рядок 8) – нерозумний не в сенсі інтелекту, а в стратегічному розумінні, бо вкотре обрав орієнтацію на самодержавну Московію, бо погодився на висвячення Московським патріархом свого свата князя Гедеона Святополка-Четвертинського на митрополита Київського, тим самим сприявши реалізації настирливого плану царського уряду, який після смерті Богдана Хмельницького до цього безуспішно намагався забрати українське православ'я зі складу матірної церкви – Константинопольського патріархату [32, 433–434]. В цьому аспекті ніби посилюється й Шевченкове іменування цього гетьмана "поповичем" і "попенком". Сприяв він і утворенню згаданої "Пустки": в 1678–1679 роках за ініціативою московських воєвод продовжив акцію обезлюднення краю, "випаливши зацілілі населені пункти правобережної подніпровської смуги, щоб покласти край існуванню Черкаського, Канівського, Чигиринського та Корсунського полків (люди називали це "великим згоном") [32, 393]. Як бачимо, Шевченкові оціночні вкраплення в поемі стосовно гетьманів цілком узгоджуються з їх історіографічними обрисами. Можна погодитися з Я. Дзирою, який вважав, що у творі "зображено два протилежні типи гетьманів у їх зіткненні" [10, 167].

Після капітуляції Дорошенко спочатку недовго проживав в містечку Сосниця. В березні 1677 році на вимогу царя Федора Олексійовича переїхав до Москви, де перебував під арештом, а потім протягом 1679–1682 років обіймав посаду в'ятського воєводи та одержав 1684 року у власність (тисяча дворів) Яропольче (нині с. Ярополець Волоколамського району Московської області Російської Федерації. Помер 9 листопада 1698 року і похований у цьому селі на березі річки Лами під правим крилом церкви святої Параскеви П'ятниці (27, 457). В третьому фрагменті твору з його мотивом втрати національної пам'яті автор згадує відомого богослова, святителя (святого із єпископського чину) Димитрія Ростовського (в миру – Данила Туптала, сина київського сотника; 1651–1709): "Тільки ти, святий Ростовський, згадав у темниці / Свого друга великого / І звелів каплицю / над гетьманом змуровати / І Богу молитись за гетьмана, панахиду / За Петра служити" (рядки 77–84). Проаналізуємо цей текст. Даних про особисте знайомство святителя з Дорошенком дослідники ще не виявили, але Я. Дзира звернув увагу на наступні факти можливого опосередкованого зв'язку між ними через останнього підпорядкованого Константинопольському патріарху Київського митрополита, духівника і помічника гетьмана, Йосифа Нелюбовича-Тукальського (?–1675): в духовний чин Туптала постриг товариш Нелюбовича-Тукальського Метелій Дзик; сам митрополит висвячував його уже в ієромонахи в Канівському монастирі 25 березня 1669 року; батько Туптала був добре знайомий з Нелюбовичем-Тукальським і Дорошенком; близькими до Тукальського були й сестри ігуменші Туптала; у 80-х роках Туптало неодноразово відвідував Москву, де тоді проживав і Дорошенко. При цьому дослідник припускає, що в 1669–1675 роках, оскільки про діяльність Димитрія цього періоду немає жодних відомостей, він міг бути при Нелюбовичу-Тукальському і Дорошенку [10, 171]. Також слід враховувати "неймовірно складну і мінливу семантику" (думка Ю. Шевельова) Шевченкової лексики. Це стосується і слова "друг". Воно далеко не завжди ним вживається в розумінні приятелювання чи товаришування з кимось, зв'зку з ким-небудь дружбою або фамільярного, емоційного звертання, як трактується в "Словнику мови Шевченка" [23, 207–208]. Радше, навпаки – воно передусім означає не товаришування, а духовну та світоглядну близькість між людьми. Красномовно про це свідчить неодноразове вживання Шевченком словосполучення "друже-брате", "єдиний мій друже". Власне, на відмінність між словами "друг" і "товариш" вказує він сам у листуванні, вживаючи вислів "Дуже давній твій друг-товариш" (лист від 30 травня 1860 року до художника Ф. Ткаченка, з яким приятелював, проживав і вчився ще з Ширяєвської артілі). У

Шевченкових текстах слово "товариш" вказує передусім на близькість людини до людини за ознакою спільного діла. Не випадково він і М. Костомарова у казематному вірші назвав спочатку не другом, а лише товаришем – як братчика: "Дивлюсь – товаришева мати / Чорніше чорної землі / Іде, з христа неначе знята…". І лише потім замінив на "тепліше": "Твоя, мій брате, мати…" ("Н. Костомарову"). Отже, вважаю, що в аналізованому творі під висловом "свого друга великого" мається на увазі передусім не особисте знайомство й спілкування, а духовний зв'язок між Дорошенком і Тупталом, аналогічно вислову "Ти смієшся, а я плачу, / Великий мій друже" (поезія "Гоголю").

З'ясуємо, чим міг святитель імпонувати Шевченкові. Крім "Четьї Мінеї" Шевченко, з його пієтетом до Діви Марії, міг читати і працю, написану 24-літнім Тупталом, "Руно Орошенное" [22, 12]. При висвячення 1697 року в сан архімандрита Єлецького Свято-Успенського монастиря в Чернігові Димитрій не поїхав для цього особисто до московського патріарха Андріана, а обмежився листовною йому подякою з вибаченням та поясненнями [5, 11–12]. М. Сумцов свого часу вказував, що Димитрій Ростовський "был близок к тем представителям украинского духовенства, которые были в одно время и ревнителями православия и защитниками независимости украинской церкви от московского патриарха", а ставши митрополитом у Ростові, зайнявся освітою духовенства і мирян, боротьбою з невіглаством і пияцтвом, організацією школи для всіх станів з викладанням грецької та латинської мов, викривав деякі погані риси царя Петра І як людини [28, 478]. І. Огієнко (митрополит Іларіон) у своїй роботі про Туптала звернув увагу на думку визначного російського вченого Олександра Пипіна (1833-1904), який писав, що святитель Димитрій "виховувався в київських поняттях, і був по стороні оборонців самостійности Української Церкви, і недолюблював московських порядків та вмішування в церковні справи" [15, 15]. Думаю, що рядки "Згадав у темниці" вжиті у значенні темного місця, келії, але можуть трактуватися й переносно, тобто в значенні умовної тюрми. В цьому слові прочитується й іронізм. Ю. Івакін припускає, що відомості про побудову каплиці на могилі гетьмана поет взяв з усних розмов з Маркевичем або Бодянським [13, 160]. Гетьмана поховали під правим крилом церкви святої Параскеви П'ятниці [27, 457]. За спогадом вихідця з села Ярополче С. Красного, надрукованого 1900 р. в "Киевской старине", старожили пригадували про її перенесення під загрозою поступового підмивання річкою високого берега на якому стояв цей храм [18, 7]. Припускаю, що ця дерев'яна церква могла бути побудована самим гетьманом або й за велінням митрополита Димитрія Ростовського, а потім уже ототожнена з пізнішою каплицею. Адже християнська свята і великомучениця ІІІ ст.

Параскева (з грецької Παρασκευή – "переддень свята, п'ятниця") якраз уособлювала те подвижництво і жертовність, які можна прикласти й до життєпису гетьмана Петра Дорошенка, була хоронителькою сімейного щастя, якого він так потребував. В православних святцях шанування цієї святої припадає на 10 листопада, а гетьман помер 9 листопада. Пізніші володільці Ярополчого (Гончарови і Чернишови) будували вже інші храми. Між іншим, в інтернеті вже можна, мабуть під впливом Шевченкового тексту, надибати, що саме святитель Ростовський на початку 1700-х років побудував першу каплицю над могилою гетьмана і започаткував традицію панахид (12). Прикметними є й наступне повідомлення С. Краснова: за розповідями старожилів Ярополчого на могильному вапняному камені з поховання гетьмана був його напис-заповіт про свободу селянам, який за поміщицьким наказом стесали конкретно названі селяни. Наголосив, що люди вважали: "И если бы та надпись была цела, то в селе и округе не было бы крепатства" [18, 9].

Я. Дзира помітив зв'язок аналізованого твору з поезією "У неділеньку у святую", але в аспекті процесу створення образу позитивного гетьмана [10, 167]. Між тим, зв'язок цей органічніший і лежить в площині християнської етики: йдеться про пошук в історії України прикладів християнської офірності – постійного і чи не найголовнішого мотиву у Шевченковій творчості взагалі [34, 83–92]. Вважаю, що дещо раніше написаний твір "У неділеньку у святую", в якому Іван Лобода відмовляється від булави на користь Наливайка, є ніби пошуково-підготовчим варіантом до "Заступила чорна хмара та білую хмару". Тому стержневою віссю поеми, на мою думку, є слова Дорошенка "Та жаль України" (рядок 18). Помічено, що поєднання імені православного святого з Дорошенком могло символізувати" роль гетьмана і його пошанування церквою" [30, 411]. Думаю, що радше це додатковий штрих для посилення мотиву офірності. Прикметним і символічним є також вислів "в неділеньку рано" (рядок 66), особливо у зіставленні з поезією "У неділеньку у святую". Його вжито передусім "не під впливом пісень" [10, 172], а тому, що за християнським декалогом (четверта заповідь) цей день призначений для молитов і покаяння, а не для чорних справ. Відповідно і наведена вже згадка про Дорошенка в повісті "Наймичка" – це Шевченкова вказівка читачеві (може, й підсвідома) на прояви офірності різного штибу: "побутового" (героїня повісті Настя) й "історичного" (гетьман Петро Дорошенко).

Г. Грабович зараховує поему до "позірно історичних творів", "де розповідається апокрифічна історія про заслання і самотню смерть гетьмана Дорошенка", в яких відбито" глибоке і трансцендентальне відчуття смерті", а "емоційне тло смутку й самоти встановлює загальну атмосферу ностальгії, трагізму, занапащеної долі,

приреченості як такої" [7, 75]. Тезу "позірно історичний твір" можна частково визнати в тому сенсі, що аналізований твір дійсно виступає як емоційних відрух на минуле, а його зміст є надто незвичним для історичного сюжету як такого, не розрахований на читача непідготовленого. Можливо, він більше підпадає під "індивідуальне проектування пам'яті" – вислів, який знаходимо у цього вченого [8, 222]. Це дійсно своєрідна "поема-пам'ять", або "поема-пригадування". А ось із твердженням про "апокрифічну історію заслання і самотньої смерті" не можу погодитися, бо викладене вище суперечить поняттю апокрифічності. Релігійний аспект у поемі є, але він знаходиться в площині звичайного сповідування християнських цінностей. Трагічні ноти в поемі звучать, але особисто у автора цих рядків його текст викликає передусім відчуття не безнадії, а певного утихомирення в погляді на те, чого вже не зміниш. А авторська констатація визначальної ролі зовнішніх сил в руйнуванні України і приклад жертовного чину Дорошенка, навпаки, навертає до думки про офірне служіння, яке, рано чи пізно, а таки дасть позитивний результат.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах // Український історичний журнал. – 1991. – № 7. – С. 136–143.

2. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. Репринтне видання 1903 року. – К.: Час, 1993. – 656 с.

3. Боронь О. Мотив шляху // В кн.: Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка. – К.:Наукова думка, 2008. – С. 149–161.

4. Величко С. В. Літопис: У 2т. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – 642.

5. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. Репринтне відтворення видання 1957 р. – К.: Либідь, 1998. – Т. 3. – 360 с.

6. Головченко Т. Поетика національно-історичної істини в поезії Тараса Шевченка "Заступила чорна хмара та білую хмару…" // Вітчизна. – 2003. – № 3/4. – С. 132–136.

7. Грабович Г. Шевченко, якого не знаємо (З проблематики символічної автобіографії та сучасної рецепції поета). – К.: Критика, 2000. – 317 с.

8. Грабович Г. Шевченкові "Гайдамаки": Поема і критики. – К.: Критика, 2013. – 360 с.

9. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Репринтне відтворення видання 1913 року. – К.: "ІСЕ-Україна", 1990. – 524 с.

10. Дзира Я. Поема "Заступила чорна хмара та білую хмару…" // В сім'ї вольній, новій: Шевченківський збірник. – Вип. 4. – К.: Радянський письменник, 1988. – С. 157–174.

11. Дзира Я. Творчість Шевченка і літопис Величка // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. Число 8–9. У двох частинах. – К.: НАН України. Інститут історії України. Відділ спеціальних історичних дисциплін, 2002. – Ч. І. – С. 214–248.

12. Димитрій (Туптало) // Електронний ресурс: http: / uk.wikipedia.org / wiki / Димитрій_(Туптало).

13. Івакін Ю. О. Коментар до "Кобзаря" Шевченка. Поезії 1847-1861 рр. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 151–160.

14. Івакін Ю. Нотатки шевченкознавця: Літературно-критичні нариси. – К, 1986. – С. 68.

15. Іларіон, митрополит (Огієнко І.) Святий Димитрій Туптало, його життя й праця. Історично-літературна монографія. – Макарів.: Видавництво МПП "Гарнітура", 2001. – 222 с.

16. Костомаров М. Галерея портретів: Біографічні нариси. – К.: Веселка, 1993. – 326 с.

17. Костомаров Н. Украйна. (Письмо к издателю "Колокола") // Тарас Шевченко в критиці. – К.: Критика. – Т. І: Прижиттєва критика (1839–1861). – 804 с.

18. Краснов С. Могила гетмана Дорошенка. (Из детских воспоминаний) // Киевская старина. – 1900. – Июль-август (№ 7–8). – Отдел II. – С. 5–10.

19. Листи до Тараса Шевченка. – К.: Наукова думка, 1993. – 384 с.

20. Нахлік Є. К. Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики. – Львів: НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім.. Т. Г. Шевченка, 2003. – 568 с.

21. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. – К.: Laurus, 2013. – 440 с.

22. Ростовский Димитрий, святитель. Руно Орошенное. – СПб.: "Мир", 2003. – 232 с.

23. Словник мови Шевченка: В двох томах. – Т. 1: А-Н. – К.: Наукова думка, 1964. – 484 с.

24. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 352 с.

25. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2009. – 447 с.

26. Соловьев С. М. Сочинения. В 18 кн. Кн. VI. – Т. 11–12: История России с древнейших времен. – М.: Мысль, 1991. – 671 с.

27.Степанков В. С. Дорошенко Петро Дорофійович // Енциклопедія історії України. – Т. 2: Г-Д. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 456–457.

28. Сумцов. Н. Ф. Димитрий Ростовский // Христианство: Энциклопедический словарь: В 3 томах. – Т. 1: А-К. – Москва: "Большая Российская энциклопедия", 1993. – 863 с.

29. Харчук Р. "Заступила чорна хмара та білую хмару" // Шевченківська енциклопедія в 6 томах. – Т. 2: Г-З. – К.: НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2012. – С. 702–704.

30. Чухліб Т. Дорошенко Петро Дорофійович // Шевченківська енциклопедія в 6 томах. – Т. 2: Г-З. – К.: НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2012. – С. 410–411.

31. Шевченко Т. Наймичка // Повне зібрання творів у шести томах. – К.: Видавництво Академії наук УРСР. – Т. 3. – С. 631–138.

32. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Видання друге, перероблене та розширене. – К.: Критика, 2005. – 584 с.

33. Яременко В. І. Історіософські аспекти відображення діяльності гетьмана Богдана Хмельницького у творчості Тараса Шевченка // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 100–114

34.Яременко В. Офірність у Тараса Шевченка: християнський, історіософський, екзистенційний виміри // Шевченків світ. Науковий щорічник. Випуск 2. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А. – 2009. – С. 83–92.

Надійшла до редколегії 11.03.14

Яременко В.

Дополнительные комментарии историософского направления к поэзии Тараса Шевченко "Заступила черная туча и белую тучу..."

В статье продолжается исследование исторических аспектов поэзии Тараса Шевченко "Заступила черная туча и белую тучу ..." для более глубокого понимания этого произведения и комментирования его с учетом оценки гетмана Петра Дорошенко современной историографией. Изложенные положения помогают изучению актуальной проблемы историософии Шевченко.

***Ключевые слова**: историософия, Гетманщина, Петр Дорошенко, Чигирин, историография, историческая альтернатива, жертвенность.*

Yaremenko V.

Additional historiosophical aspects of Taras Shevchenko's poem "Zastupyla chorna khmara ta biluiu khmaru..."

This paper continues the study of historical aspects of Taras Shevchenko poem "Zastupyla chorna khmara ta biluiu khmaru ..." for making deeper understanding of the work and its commentary from the modern historiographie's estimation of Hetman Petro Doroshenko point of view . The conclusions help to study the actual problem of Shevchenko historiosophy .

***Keywords:** historiosophy, Hetman Petro Doroshenko, Chigirin, historiography, historical alternative, ofirnist.*